

Фразеологічні та паремійні одиниці в індивідуальному лексиконі білінгвальної особистості

О. А. Гапченко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: lengapchenko@gmail.com

Paper received 26.10.18; Accepted for publication 05.11.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-183VI54-05>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню статусу фразеологічних і паремійних одиниць в лексиконі мовної особистості. Фразеологізми і паремії розглядаються як мовні знаки та як елементи системи національно-культурних цінностей. Аналізуються чинники, що формують фразеологічну семантику, визначають специфіку зберігання і функціонування одиниць фразеологічного і паремійного типів у структурах індивідуального лексикону білінгвальної особистості.

Ключові слова: білінгв, мовна свідомість, внутрішній лексикон, фразеологія, паремія.

Вступ. Культура й мова – дві семіотичні системи, які активно взаємодіють, постійно вступаючи у своєрідну інтеракцію. Оскільки «в основі світобачення і світо-розуміння кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, свідомість людини завжди етнічно зумовлена» [4, с. 20]. У мовній свідомості людини відображається система національно-культурних цінностей її етнолінгвокультурної спільноти. Серед мовних знаків, що об'єктивують національно-культурні особливості образів свідомості, важлива роль належить фразеологізмам, прислів'ям, приказкам – одиницям, які зароджуються на перетині мови і культури й уже тому дають можливість розглядати їх як «потенційно культуроносні» знаки. Феномен фразеологічної семантики залишається одним із найбільш перспективних об'єктів наукових досліджень.

Огляд публікацій за темою. За теорією лінгвокультурологічного моделювання, фразеологічне значення формується під впливом культури у процесі міжсеміотичної транспозиції – переходу з однієї системи знаків в іншу. Слідом за І. Зиковою, під міжсеміотичною транспозицією розуміємо переведення концептуального змісту знаків різних семіотичних сфер культури у знаковий простір природної мови, зокрема, у фразеологічні знаки [2].

Вивчення фразеології (у широкому розумінні терміну) має давні традиції та залишається в центрі уваги сучасної науки. У дослідженнях фразеологічних і паремійних одиниць виокремлюють структурно-лінгвістичний (праці О. Ахманової, Л. Булаховського, В. Виноградова, В. Мокієнка та ін.), лінгвокогнітивний (розвідки М. Алефіренка, В. Телія та ін.), психо-лінгвістичний (дослідження О. Залевської, О. Шуміліної та ін.), лінгвокультурологічний (праці М. Ковшової та ін.) напрями.

При дослідженні фразеологічних і паремійних одиниць останнім часом активно використовуються досягнення когнітивістики: вводяться поняття «паремійний концепт», «паремійний прототип», «когнітема» тощо. З позицій психолінгвістичного підходу фразеологізми і паремії розглядаються не лише як одиниці мовної системи, а й як одиниці індивідуального лексикону, засіб доступу до єдиної інформаційної бази людини, яка включає мовні та енциклопедичні знання, емоційні враження, вироблену в соціумі систему оцінок (праці О. Залевської).

Наше дослідження базується на основних положеннях психолінгвістичної теорії слова як здобутку індивіда, концепції специфіки індивідуального знан-

ня, концепції єдиної інформаційної бази (О. Залевська). Теоретичною базою дослідження послужили класичні та сучасні наукові розвідки в галузі фразеології, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології (М. Алефіренка, О. Ахманової, А. Вежицької, В. Виноградова, О. Залевської, І. Зикової, В. Карасика, В. Красних, О. Кубрякової, О. Леонтєва, В. Мокієнка, З. Попової, І. Привалової, Й. Стерніна, В. Телія та ін.).

Мета. Дослідити статус і особливості функціонування фразеологічних і паремійних одиниць в індивідуальному лексиконі білінгвальної особистості, а також чинники, що впливають на їхнє формування і функціонування шляхом психолінгвокультурологічного аналізу даних, отриманих під час асоціативних експериментів.

Матеріали й методи. Матеріалом дослідження стали результати асоціативних експериментів, у яких взяли участь природні і штучні білінгви – носії української, російської та інших (переважно, європейських) мов із різних регіонів України. Оскільки дослідження особливостей функціонування фразеологічних і паремійних одиниць в індивідуальному лексиконі пов'язане з вивченням питань когніції, з аналізом зв'язку між позамовною дійсністю, її ментальною репрезентацією та мовним вираженням, із вивченням фразеологізмів і паремій як здобутку індивіда і засобу доступу до афективно-когнітивно-перцептивної бази людини, доцільно використовувати комплексний підхід із поєднанням принципів традиційної лінгвістики, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики та лінгвокультурології. Використовувалися комплексний теоретичний аналіз, деякі аспекти системного аналізу (при вивченні впливу структурно-семантичних особливостей фразеологічних одиниць на їх функціонування), методика суб'єктивних дефініцій, різні види лінгвістичного асоціативного експерименту, психо-лінгвокультурологічний аналіз, метод кількісної обробки даних.

Результати та їх обговорення. Етнолінгвокультурну свідомість формують одиниці трьох просторів: лінгвістичного, когнітивного і культурного. Когнітивний простір складається з таких функціональних одиниць, як когнітивні прототипи (Е. Рош), концептуальні метафори (Дж. Лакофф, М. Джонсон), концепти, концептосфери (О. Кубрякова), фрейм-структури (В. Красних). І. Привалова, зауважуючи, що це явища різного порядку, розглядає їх разом як такі, що належать до когнітивного простору й мають безпосереднє відношення до інформації і знань, і пропонує до куль-

турного простору відносити культури, міфологеми, ритуали, культурні стереотипи, еталони, символи, а до лінгвістичного – мовні універсалиї, семантичні примітиви і мовні маркери національно-культурної свідомості [5, с. 42]. Ці простори взаємопов'язані і складають єдине ціле – «лінгво-культурно-когнітивний простір, конгруентний національному» (І. Привалова).

Слідом за О. Залевською, лексикон людини ми розглядаємо як функціональну динамічну систему, яка інтегрує результати взаємодії перцептивних, когнітивних, афективних процесів, характерних для живого мислячого індивіда [1, с. 275]. Внутрішній лексикон – «таке психічне утворення, яке забезпечує не лише зберігання необхідної інформації про всі мовні одиниці й категорії, а і достатньо легкий доступ до всієї цієї інформації та можливості її швидкого видобування в актах породження і сприйняття мовлення» [3, с. 369]. Він не вичерпується лише лексичними одиницями, а містить стійкі синтаксичні структури, кліше, фразеологічні звороти (які відтворюються в готовому вигляді й у цьому подібні до слова). Внутрішній лексикон розглядається нами як найважливіша частина когнітивної бази білінгва. Хоча слово багатьма визнається базовою когнітивною одиницею мови (О. Кубрякова), властивості фразеологізмів і паремій дозволяють розглядати їх як когнітивні утворення (звичайно, іншого рівня, ніж слово). Фразеологізми і паремії розглядаються як види мовних маркерів національної картини світу (І. Привалова) лінгвокультурного типу, тобто як мовні знаки, що об'єктивують національно-культурні особливості образів свідомості представників певної етнолінгвокультури. Як і слово, ідіоми і прислів'я членують дійсність, відображуючи якусь ситуацію, і служать готовим засобом репрезентації схожих ситуацій, оскільки в основі схеми паремійної категоризації лежить аналогічне мислення. Одночасно, вони спрямовані на інтерпретацію світу мовною особистістю, вираження її індивідуального ставлення, оцінки. Паремійні категорії надзвичайно динамічні, постійно змінюються і перебудовуються при використанні паремій у нових ситуаціях. Отримана в результаті асоціативних експериментів асоціативно-вербальна мережа дозволяє робити висновки про особливості сприйняття образу світу мовцями та про специфіку зберігання й використання одиниць етнолінгвокультурної свідомості. Асоціативні реакції при цьому можемо розглядати як репрезентацію несвідомлюваних шарів образів свідомості.

Система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, пов'язана з матеріальною і духовною культурою лінгвокультурної спільноти й свідчить про її культурно-національний досвід і традиції. Як відомо, до основних форм осмислення світу належать архетипна, міфологічна, релігійна, філософська й наукова форми. Саме ці форми, на думку дослідників, є механізмом чуттєво-інтелектуального освоєння людиною світу і трансформації набутого досвіду у фізично сприймані знаки культури й мови, його накопичення і транспозиції з однієї семіотичної системи в іншу.

З метою дослідження процесів творення, зберігання і функціонування одиниць фразеологічного і паремійного типу в індивідуальному лексиконі білінгвальної особистості була проведена серія психолінгвістичних експериментів, до участі в яких залучалися 240 осіб різного віку, статі, професії, рівня освіти з

різних регіонів України. Усі інформанти відзначили володіння кількома мовами: українською та російською (100%), українською, російською, англійською (63%), українською, російською, німецькою – 20%, українською, російською, англійською, німецькою – 8%, українською, російською, французькою – 10%, українською, російською, італійською – 6%, українською, російською, польською – 8%. Також частина інформантів відзначила володіння іншими мовами (турецькою, китайською, румунською). Переважна більшість учасників експериментів не мають філологічної освіти, іноземні мови вивчали у школі й вищих навчальних закладах. Усі відзначили вільне володіння українською та російською мовами, частина – вільне володіння трьома мовами (більшість – українською, російською та англійською, дещо менша кількість – українською, російською та німецькою чи французькою, близько 8% – українською, польською, російською та 4% – українською, угорською, російською).

У першому експерименті учасникам пропонувалося записати до поданих в анкеті слів-стимулів відомі їм стійкі словосполучення або речення. Словами-стимулами слугували стрижневі слова фразеологічних і паремійних одиниць, вибраних із фразеологічних словників української мови та словників паремій. Стимули подавалися українською, однак мова відповіді спеціально не обмежувалася. Більшість отриманих реакцій були українською, проте на деякі стимули давалися реакції іншими мовами (переважно російською, англійською, французькою, італійською; німецькою – поодинокі випадки; реакції польською, угорською чи румунською мовами відсутні навіть в інформантів, які зазначили вільне володіння цими мовами). Отримані реакції в цілому можна розділити на декілька типів: реакції-фразеологізми, реакції паремійного типу, крилаті слова та ін.

Більшість відповідей респондентів можна розглядати як фразеологічні одиниці різного типу. Як свідчать матеріали експериментів, пересічні мовці мають цілком задовільні загальні знання про фразеологію: не було жодної анкети, де б інформант повністю не справився з завданням; відмови від відповіді на окремі стимули були нечисленними, хоча не завжди наводився точний варіант. У формуванні фразеологічної семантики провідну роль відіграє *перцепція*. Отримана через різні органи чуття і засвоєна завдяки різним зовнішнім і внутрішнім рецепторам інформація про світ у вигляді перцептивного досвіду формує основу комплексного значення фразеологічного знака, а в глибинному підґрунті змісту фразеологічної одиниці є особливий, так званий перцептивний інформаційний шар, який виконує повідну роль у формуванні цілісного фразеологічного значення. Поява фразеологізмів часто пов'язана з діяльністю людини, побутом тощо. Предмети, дії, явища, їхні властивості «входять» в образ фразеологізму, стають основою його семантики, саме тому отримані реакції-фразеологізми характеризуються значною варіативністю.

Когнітивний простір будь-якої мовної особистості неоднорідний. Ще більше питання виникає при вивченні когнітивного простору мовної особистості білінгва. Так, Є. Тарасов зазначає: «Міжкультурне спілкування є певною мірою патологічним, відхиляється від норми, оскільки в міжкультурному спілкуванні спільність свідомостей комунікантів не оптимальна, і тому порушується зазвичай автоматизований

процес мовленнєвого спілкування і стають помітними його складові, які в нормі не розрізняються» [6, с. 11]. Це зауваження, на нашу думку, більше стосується саме штучних білінгвів. У свідомості природного білінгва (зокрема, за даними проведених експериментів, українсько-російського), очевидно, існує одна система образів, яка презентується двома мовами. Досить цікавими у цьому аспекті є реакції одного з інформантів: жінка, 59 років, вища освіта, перекладач, вільно володіє російською, українською, англійською мовами (комбінований білінгвізм). На стимули українською мовою вона наводить фразеологізми і паремії українською, після чого деякі з них пояснює російською (напр.: *БАЙДИКИ – бити байдики – лєниться; ВИТРИШКИ – ловити витришки – наблюдать; ВИЛА – поставити на вила – применить физическую силу*) або наводить і українські, і російські мовні одиниці з поясненнями їх значення (*ВОДА – товкти воду в ступі, лить воду – заниматься ерундой; ГЛУЗД – з глузду з'їхав – сошел с ума, здоровий глузд*). Подібних випадків у матеріалах експериментів зафіксовано досить багато.

Переважна більшість існуючих досліджень мовної свідомості білінгвів зосереджена на вивченні свідомості штучних білінгвів, яка складається не лише з образів свідомості, що передаються мовними знаками рідної культури, а і з набутих образів свідомості іншої культури. Таким чином, мовна особистість вивчається в опозиції «свій – чужий», а учасники міжмовного спілкування розглядаються як *вторинні мовні особистості*, увага зосереджується на комбінаторній і асимілятивній особливостях їх етнолінгвокультурної свідомості (праці В. Карасика, І. Привалової). Мовна особистість природного білінгва, очевидно, не може розглядатися як вторинна мовна особистість. І. Привалова пропонує «розрізняти випадки, коли в індивідуальній когнітивній простір вторинної мовної особистості «привласнена» когнітивна база інкорпорована частково, і ті випадки, коли в неї входять навіть периферійні феномени (прецедентні) «чужої» когнітивної бази» [5, 42]. У випадку природного білінгвізму в двомовній особистості, на нашу думку, існує не «привласнена» і якоюсь мірою «інкорпорована», а єдина цілісна когнітивна база, до складу якої органічно увійшли феномени обох культур із перевагою елементів культури суспільства, у якому такий білінгв народився, постійно проживає, у якому сформувалася його мовна особистість, мовна компетенція. Матеріал дослідження (асоціації, отримані від природних українсько-російських білінгвів, асоціації монолінгвів і квазібілінгвів) свідчить про можливість такого припущення.

Перцепція – специфічний «механізм» продукування значення мовних знаків, які відображають і зберігають соціально і культурно значущий сенсорно-перцептивний досвід пізнання світу. Результати перцептивних процесів можна виявити, аналізуючи значення фразеологізмів і паремій, що відображають специфіку перцептивного освоєння світу. Очевидно, що перцепція, перцептивний досвід виступає своєрідним мотиватором у процесі творення фразеологізмів. Мовці сприймають фразеологізми крізь фільтр своїх знань про світ і своїх культурних установок. При сприйнятті й використанні фразеологізмів у різних сферах свідомості мовця в «згорнутому вигляді» відбуваються певні ментальні процеси, серед яких: 1)

денотативно-сигніфікативна обробка, пригадування пов'язаних із фразеологізмом і потрібних для більш точного його використання знань і уявлень; 2) поєднання (асоціювання) образу фразеологізму з символами, стереотипами, міфологемами тощо; 3) емоційно-оцінна реакція, інтерпретація позначуваного з позицій ціннісної картини світу.

Другу за чисельністю групу реакцій, отриманих під час першого експерименту, склали реакції паремійного типу. Паремії як елементи культури, досвіду, знань, спостережень, вірувань входять у когнітивну базу мовців – сукупність знань і уявлень, спільних для членів лінгвокультурної спільноти. Через свою метафоричність паремії можуть використовуватися в різних ситуаціях: образність, набута в результаті когнітивного процесу узагальнення, дозволяє вільно переносити їх на різні ситуації. Когнітивна специфіка прислів'їв полягає в тому, що їхнє абстрактне значення вибудовується на основі знайомих, звичних і зрозумілих для представників певної лінгвокультурної групи концептів. Р. Хонек розглядає паремії як міні-теорії, призначення яких – підсумувати, об'єднати і компактно кодувати багато різних ситуацій [7, с. 103].

Оскільки перший експеримент продемонстрував надзвичайну активність одиниць паремійного типу, було вирішено провести експеримент, мета якого – дослідити особливості продукування і зберігання в індивідуальному лексиконі білінгвів паремій. Анкета складалася з трьох частин: 1) наводилися паремії, які потрібно було пояснити, 2) пропонувалося підібрати до паремій близькі за значенням і 3) навести протилежні за значенням одиниці.

Характерною ознакою паремії є інформативність, що відносить її до розряду когнітивних утворень: паремія пов'язана з пізнавальною та інтерпретаційною діяльністю людини і фіксацією певних структур знання (точніше, уявлень як результатів інтерпретації навколишнього світу і подій, що в ньому відбуваються). Когнітивні психологи стверджують, що створення, використання й розуміння паремій може бути пояснене загальними когнітивними принципами. В основі створення й засвоєння прислів'їв лежить індукція – узагальнення, яке виводиться з досвіду [7, с. 36]. У процес такого узагальнення залучені й інші когнітивні процеси, кожен із яких бере участь у прислів'яній когніції: ментальна репрезентація, категоризація, аналогія.

Умовою розпізнавання й розуміння паремій і їх модифікацій є наявність спільної когнітивної бази. Внутрішній лексикон – частина загального простору пам'яті людини. Кожна одиниця внутрішнього лексикону (не тільки слово, а й більші утворення) зберігає інформацію про зв'язок із іншими одиницями лексикону та використання. Тому, почувши чи прочитавши невідому ідіому чи паремію, ми можемо їх ідентифікувати. Дослідження когнітивних психологів доводять, що розуміння і породження паремій вимагає набору розумових процесів. Через операції розуміння і породження паремії дають імпліцитну «інструкцію» для здійснення необхідних ментальних процесів і через свій фігуральний зміст – експліцитну інструкцію для мислення взагалі [7, с. 95-96]. Паремії не є застиглими семантичними сутностями, значення яких зберігається в довготривалій пам'яті людини. Учасники експерименту наводили цілі низки як близьких за семантикою паремій, так і протилежних за значен-

ням. Така полісемічність і поліфункціональність свідчить про те, що кожного разу при використанні прислів'їв і приказок у комунікації їхнє значення вибудовується заново. Знання прислів'я впливає на швидкість його обробки і конструції його образного значення [7, с. 136], що підтверджують і дані наших експериментів. Паремії зберігаються в пам'яті як цілісні готові структури з фіксованим лексичним наповненням. У них яскраво проявляється зв'язок мови з культурою етносу, зі сценаріями комунікативної поведінки мовців і з національно-культурними цінностями суспільства. Як будь-який знак, паремійна одиниця має зовнішню і внутрішню форму. Реалізуючи кумулятивну функцію мови, фразеологізми і паремії постають у вигляді структур знань, що дозволяє тлумачити фразеологічний простір як вербалізовану форму існування концептуального простору.

Висновки. Етнічну своєрідність національної свідомості визначає система предметних значень, соціальних стереотипів і когнітивних схем. Підхід до білінгвальної мовної особистості як до носія етнолінгвокультурної свідомості, дозволяє визначити її національно-культурну специфіку. Для реалізації особливостей національно-культурної свідомості кожна етнокультура має свій набір мовних засобів. До таких засобів можна віднести і фразеологізми та паремії – одиниці, які збуджують не лише суб'єктивні асоціації, а й стійкі уявлення, сформовані в національній культурі.

Одним із головних чинників творення фразеологічних і паремійних одиниць є перцепція. Фразеологізми і паремії актуалізують сформовані в культурі уявлення, установки, асоціації, які входять у семантику мовного знака і на фоні яких відбувається його сприйняття. Прислів'я, приказки, фразеологічні одиниці є носіями не лише мовної, а й культурної семантики. Вони виступають знаками мови і знаками культури, яскраво відображають життя, національно-культурні стереотипи, установки і цінності певного соціуму. Специфіка функціонування фразеологічних і паремійних одиниць в індивідуальному лексиконі визначається їхньою семантичною і структурною своєрідністю, базується на когнітивно-перцептивно-афективному досвіді білінгва і колективному досвіді етнокультурної групи. Набір стратегій і опор, які актуалізуються при доступі до фразеологічних і паремійних одиниць, очевидно, є, у цілому, спільним для представників різних лінгвокультур, хоча можливе варіювання окремих конкретних засобів у носіїв різних мов. На функціонування фразеологічних і паремійних одиниць в індивідуальному лексиконі білінгва впливають семантичні і структурні особливості цих одиниць, а також вік, гендерна належність, суб'єктивний досвід, знання про світ, кількість відомих мов, умови засвоєння й рівень володіння цими мовами, культурне знання, соціальне середовище, ціннісні орієнтири, професія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику: учебник. 2-е изд. испр. и доп. – М.: РГГУ, 2007. – 560 с.
2. Зыкова И. В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2014.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. Леонтьев А. А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная реальность. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1993. – С. 16-21.
5. Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). – М.: Гнозис, 2005. – 472 с.
6. Тарасов Е. Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: ИЯ РАН, 1996.
7. Honeck R. T. A Proverb in Mind. The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – 308 p.

REFERENCES

1. Zalevskaya, A. A. Introduction into psycholinguistics. The 2nd edition. – Moscow: Russian State University of Humanities, 2007. – 560 p.
2. Zyкова I. V. The role of "concept sphere of culture" in forming phraseologisms as the lingua-cultural signs: PhD scientific research. – Moscow, 2014.
3. Kubriakova E. S. Language and knowledge: Towards acquiring the knowledge about language: parts of speech from the cognitive point of view. The role of language in the world cognition. – Moscow: Yazyki slavianskoi kulturu, 2004. – 560 p.
4. Leontiev A. A. Linguistic consciousness and the image of the world // Language and consciousness: paradoxical rationality. – Moscow, 1993. – 16-21 p.
5. Privalova I. V. Interculture and verbal sign. – Moscow: Gnozis, 2005. – 472 p.
6. Tarasov E. F. Intercultural communication is a new ontology analysis of linguistic consciousness // Ethnocultural specificity of linguistic consciousness. – Moscow, 1996.
7. Honeck R. T. A Proverb in Mind. The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – 308 p.

Phraseological and paroemiological units in the individual lexicon of the bilingual personality

O. A. Gapchenko

Abstract. The article covers the research of phraseological and paroemiological units status in the linguistic individual's lexicon. Phraseologisms and paroemias are considered both as linguistic signs and system elements of national-cultural values of the ethnocultural group. Based on associative experiments, there analyzed the factors which form phraseological semantics and determine the phraseological and paroemiological units storage and operation specifics within the structures of individual lexicon of the bilingual person.

Keywords: cultural linguistics, phraseology, phraseological unit, paroemiological units, individual lexicon.